

ללמוד מהמזרח
מזרחיות, חינוך ותיקון עולם

ניסים אבישר

Learning from the East

Mizrahi Culture, Education and Tikun Olam

Nissim Avissar

כתיבה: ניסים אבישר, מכללת סמינר הקיבוצים

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת

עורך ראשי: דודו רוטמן

עורכות אקדמיות: אריאלה גדרון, יהודית שטיימן

עורכת טקסט ולשון: מיכל קירזנר-אפלבוים

עורכת לשון אחראית: מירב כהן-דר

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: מאיה זמר-סמבול

צילום תמונת השער: מיכה בר-עם; שם התמונה: שרה'לה, מורה חיילת, מעברת כפר סבא, 1958

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז-לוביש, אילנה אלקד-להמן, חנוך בן-פזי, יעל דר, יורם הרפז,

נצה מובשוביץ-הדר, אייל נווה, דורון נידרלנד, יעל פישר, שי פרוגל

מסת"ב: 8-161-530-965-978

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשע"ט 2019

טל': 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר

ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל

השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן

במהדורות הבאות.

דפוס: אופסט טל בע"מ

מוקדש לסבותיי ולסביי עליהם השלום,
נעימה בת חנה ומרדוך (לבית עג'מי) ונסים בן עמאם וסלמן חדד
נעימה בת מרים ויצחק (חוגי) ומנשה בן עזיזה ועבד-אלעזיז אגבאבא

תודות

ספר זה נוצר בעקבות תהליכים ממושכים של למידה ובירור, שהתאפשרו בזכות שותפים רבים לדיאלוג ולחשיבה. אני מבקש להודות לכל אלה שתרמו להתפתחות הרעיונות המופיעים בספר ושאפשרו לו לראות אור.

למשתתפי המחקר, שחשפו כל אחת ואחד בדרכם זווית ייחודית להבנת יחסי הגומלין המורכבים בין מזרחיות לבין חינוך, תודה אישית והערכה רבה לכל אחת ואחד מכם על נדיבותכם ועל נכונותכם לתרום מניסיונכם ומחוכמתכם.

לחברות ולחברי קבוצת המחקר "מזרחיות וחינוך" שפעלה במכללת סמינר הקיבוצים בהובלתה של ד"ר מימי חסקין, תודה על השיח המתמשך ועל התהליכים המעמיקים של הפריה והעשרה.

לצוות הוצאת הספרים של מכון מופ"ת, תודה גדולה על הליווי המקצועי והמסור. לד"ר יהודית שטיימן, לשעבר ראשת ההוצאה והעורכת הראשית - על התמיכה לאורך כל הדרך; לד"ר אריאלה גדרון - על הליווי הרגיש; למיכל קירזנר - אפלבויס - על העריכה היסודית; למירב כהן-דר - על הקריאה המדוקדקת; למאיה זמר-סמבול - על עבודת הגרפיקה ועל עיצוב הכריכה; ולחני שושתרי - על העבודה הטובה מאחורי הקלעים.

לחברי בן שני, תודה אישית.

למשפחתי, לזוגתי זהר ולילדיי אליה, אנה ונורי - תודה שאפשרתם ושתמכתם, אין כמוכם.

ותודה אחרונה, מיוחדת במינה, לאימי זמירה. תודה על הידע התרבותי שאת מרעיפה עליי, תודה על השיחות ועל הוויכוחים ותודה מיוחדת על הערכים ועל הניגונים ששתלת בי.

תוכן העניינים

9.....	פתח דבר
13.....	שער ראשון: עבר: שיח מזרחי בחינוך ובתורה
15.....	פרק 1: זהות מזרחית מהי?
17.....	מהותנות לעומת הבנייתיות.....
18.....	לעומתיות מול הדדיות.....
19.....	אחדותיות לעומת ריבוי.....
22.....	ייחודיות תרבותית לעומת מדרג חברתי.....
23.....	בין הנצחה לבין שינוי חברתי.....
24.....	זהות היברידית.....
26.....	דיאלוג בונה בין קבוצות יריבות.....
28....	פרק 2: "תנו לישון בשקט" או: מדוע לעסוק בסוגיית המזרחיות בחינוך כיום?
28.....	השיח העדתי - תמונת מצב.....
30.....	מעבר לטוב ולרע: בין ליברליזם לביקורת חברתית.....
36.....	שיח מזרחי - מי צריך את זה?.....
40.....	הזמנה לברור.....
44.....	פרק 3: התפקיד החברתי-תרבותי של החינוך.....
44.....	חינוך ותרבות.....
45.....	תוכנית האינטגרציה.....
48.....	מסגרות חינוך מובחנות תרבותית - מעיין החינוך התורני ורשת מופת.....
52.....	בתי הספר של רשת "קדמה".....
55.....	תוכנית "האחר הוא אני".....
60.....	פרק 4: מורות ומורים מזרחים: בין זהות אישית לבין זהות מקצועית.....
60.....	מדוע להבחין בין מזרחים לבין אשכנזים?
61.....	פערים עדתיים בחינוך.....
65.....	על המחקר.....
69.....	שער שני: הווה: מורות ומורים מזרחים מדברים על חינוך ועל תורה.....
71.....	פרק 5: זהות.....
72.....	זהות בקונפליקט.....

74.....	"מזרחיות ללא אשכנזיות" - בושה והסתרה.....
78.....	"אשכנזיות ללא מזרחיות" - ניתוק.....
80.....	"לא מזרחיות ולא אשכנזיות" - נטע זר.....
81.....	"גם מזרחיות וגם אשכנזיות" - שילוב או עמימות.....
84.....	ערך האי-נחת.....
86.....	פרק 6: ישראליות
86.....	ישראליות כמוציאה.....
94.....	ישראליות כמכילה.....
97.....	פרק 7: סטראוטיפים
98.....	היררכיה חברתית.....
101.....	פיצול פנימי.....
105.....	מזרחיות "נחותה": התנגדות לנורמות ולקודים המקובלים.....
108.....	מזרחיות "מועדפת": הזדהות עם הנורמות והקודים המקובלים.....
114.....	פרק 8: מזרחיות, חברה ופוליטיקה
114.....	פריפריה.....
118.....	דת, מסורת ואמונה.....
121.....	עמדות פוליטיות.....
128.....	פרק 9: גאווה וריבוי
128.....	מזרחיות: הגדרה על דרך החיוב.....
130.....	שיקום הגאווה המזרחית.....
137.....	פרק 10: תפקידי החינוך
138.....	גישה פוליטית.....
147.....	גישה אישית.....
152.....	פרק 11: מזהות ועד חינוך: תובנות מהמסע המחקרי
152.....	בין האישי לבין המקצועי - חיבורים תאורטיים ומחקריים.....
160.....	מה אפשר ללמוד מכל זה?
165.....	שער שלישי: עתיד: חינוך מזרחי כחלופה חינוכית ברוח הזמן
167.....	פרק 12: כמה הערות מקדימות על חינוך מזרחי
173.....	פרק 13: חינוך מזרחי הוא חינוך פוליטי (אבל מה זה אומר?)
173.....	חינוך פוליטי מהו?
174.....	כל התורה על רגל אחת - מודעות ביקורתית.....

176.....	בירור ערכי כערוץ להתפתחות אישית וחברתית.
177.....	מחינוך פוליטי לחינוך מזרחי.
182.....	פרק 14: תלמידים
182.....	שיתופיות - תלמידים כשותפים פעילים בעיצוב התהליך החינוכי.
184.....	אנשי חינוך, הטיות ואי-שוויון
186.....	יכולות - הכרה בערך, ציפיות גבוהות והצלחה
188.....	הקשר - הבנה של פרט בתוך סביבה
189.....	"חנוך לנער על פי דרכו" - ריבוי ערוצי למידה כתנאי להצלחה
191.....	המשפחה כבסיס להתפתחות וכמקור עוצמה
192.....	הכיתה כמכלול - קולקטיביות וערכה החינוכי
193.....	הקהילה ובית הספר - תרומה הדדית.....
196.....	פרק 15: מורים
196.....	מאפייני התקופה: מורכבות ואי-ודאות.....
199.....	פרדיגמה הבנייתית ותהליכי שינוי חינוכיים וחברתיים
200.....	מסגרת העבודה החינוכית - היש מקום לשותפות?
204.....	טיפוח תודעה ביקורתית - מכשלות ואפשרויות.....
208.....	לחנך בענווה - המורה כתלמיד.....
211.....	פרק 16: בין מורים לבין תלמידים - התהליך החינוכי
211.....	מטרות התהליך החינוכי המזרחי.....
213.....	צורה.....
218.....	תוכן.....
224.....	הערכה.....
227.....	סוף דבר
227.....	תמונת מצב
228.....	קווים לדמותו של החינוך המזרחי
231.....	חינוך מזרחי ברוח הזמן
232.....	חינוך מזרחי מתקן עולם
233.....	מעבר לעתיד
235.....	רשימת מקורות
247.....	תקציר באנגלית

פתח דבר

בראשית מסענו המשותף ברצוני להציג את עצמי. הצגה עצמית היא עניין מורכב, שכן היא קשורה בהכרח לבחירה ולערכים. אילו פרטים יש לכלול ואילו ראוי לזנוח? נולדתי בשנת 1969. האם זה חשוב? ייתכן שכן. הגיל מסמן דור ותקופה ומספק פרספקטיבה. נולדתי ממש בסוף שנת 1969, כך שאת לימודי והתפתחותי החברתית עשיתי עם חבריי ילידי שנת 1970. האם זה חשוב? תלוי. לענייננו, אני סבור שעשוי להיות לפרט זה ערך, אם מביאים בחשבון את העובדה שהוריי יכלו להעביר אותי לכיתה א' מוקדם יותר, אך בחרו להותירני בגן הילדים שנה נוספת. הייתי ילד אנרגטי, גמלוני ומפוזר, והגננות התרשמו, בצדק כנראה, שאיני בשל רגשית. תחילת התפתחותי לוותה, אם כן, בתחושת נחיתות. היא התבססה על חוויה של נחיתות גופנית ושכלית, והיה עוד משהו... אה כן, אני בא מבית עיראקי. האם זה חשוב? מה משמעות הדבר? גם כאן התשובות תלויות כמובן בנקודת המבט. מנקודת מבטי, ההבדל ביני לבין סביבתי היה ברור. מראה הבית, המאכלים, הסלנג, המוזיקה - כל אלה ועוד היו שונים מאלו של רוב חבריי שמשום מה (ולא, איני חושב שזה קרה במקרה, ומייד אתייחס לכך) היו אשכנזים ממעמד חברתי-כלכלי גבוה. אף על פי שלא חוויתי קיפוח או אפליה בסביבתי הקרובה, הרגשתי שונה ונחות. האם גייסתי את העניין העדתי כדי לפתור עניין אישי (תחושת הנחיתות שתוארה קודם)? ואולי להפך, אולי חשתי נחיתות אישית גם בעקבות העניין העדתי?

אסביר: עדתיות¹ אינה עניין מופשט. עבור מי שחוה פערם ויחסי כוחות עדתיים, מדובר במציאות קונקרטית ואישית מאוד. עבורי, מזרחיות קשורה לבית ובעיקר לאימא ולאבא. שניהם עלו מעיראק בגיל הילדות או הנעורים (אימי הייתה בת 8, אבי בן 14) ונאלצו להסתגל למציאות החדשה. שניהם גדלו

1 בשיח הסוציולוגי העכשווי המונח "עדתיות" אינו מקובל. לטענת יהודה שנהב (2006), "בשיח הפנים-יהודי מבטא המושג עדה ניסיון של המרכז להדיר את השוליים, כמו בביטוי 'העדה החרדית' או 'עדות המזרח'" (עמ' 59). למרות ביקורת חשובה זו, בחרתי להשתמש במושג זה על הטיותיו מכמה טעמים. האחד, איני מוצא חלופה טובה יותר (המונח "אתניות" בעייתי לא פחות, זר וכללי מדי). שנית, המונח "עדה" שגור מאוד בשיח החברתי, גם במובן של שייכות, זהות והזדהות עדתית, בקונטציות חיוביות ובשימוש של קבוצות הפנים (העדות) השונות שוודאי אינו מדיר. בנוסף לכך ולא פחות חשוב, שיח על עדה זו או אחרת מסייע לצמצם את ההכללה הגלומה במושגים כמו "מזרחיות" או "עדות המזרח" או מקביליהם. ככזה, יש בו פוטנציאל לשיח מקומי רגיש ומובחן יותר.

בסביבה הטרוגנית שכללה דמויות בעלות רקע שונה (רקע עדתי, מעמדי ועוד). שניהם הפנימו, אם כי במידה שונה, את דפוסי התקשורת המקובלים, את כללי ההתנהגות ואת הערכים הדומיננטיים והצניעו את הזהות העדתית שלהם על מגוון מרכיביה. האם משום כך "התחברתי" לילדים מהזן הנחשב יותר לפי המדד המקובל שגם הוריי אימצו? הפרטים הללו מעלים שאלות נוספות: האם ייתכן שמקורו של רגש הבושה שלי בהוריי? האם ייתכן שלחוסר הקבלה העצמית שלהם, שנוצר בנסיבות היסטוריות פוליטיות מסוימות מאוד, הייתה השפעה על עיצוב זהותי האישית? במידה שיש קורטוב של אמת בהשערות האלה, הרי שלשיוכי העדתי יש חשיבות רבה.

בבגרותי הוכשרתי כפסיכולוג קליני, אך נמשכתי לעסוק בנושאים מקובלים פחות בשדה מקצועי זה, נושאים שקשורים ליחסי כוחות ובמרכזם סוגיות חברתיות ופוליטיות. בעשייתי האקדמית לאורך השנים בתחומי הפסיכולוגיה והחינוך בחנתי ביטויים מגוונים של יחסי כוחות חברתיים בשיח ובפרקטיקה המקצועיים. ניסיתי לברר את השלכותיהם על התפתחות הפרט, על אקלים קבוצתי או קהילתי ועל החברה הישראלית. גיליתי שגם במרחבים מקצועיים ואקדמיים מתקיימים תהליכי טשטוש, הרחקה והכחשה של סוגיות ממין זה. תהליכים אלה מתרחשים על פי רוב לצד עמדות מוצהרות שמדגישות ערכים הומניסטיים של סובלנות ושל שוויון. פער זה בין המוצהר לבין המעשי עשוי לנבוע מחשש שאפשר להבינו, שכן מדובר בנושאים טעונים ואף נפיצים. אך אולי דווקא משום כך, חשיבות הדיון בהם רבה כל כך. למיטב שיפוטי, זהו המצב גם ביחס לסוגיות של עדתיות בכלל ומזרחיות בפרט, שנתקלות במידה רבה של התעלמות בתהליכי הלימוד וההכשרה החינוכיים. עם זאת, חשוב להדגיש כי מאז שנות התשעים של המאה ה-20, לצד מגמה כללית זו אפשר למצוא בשיח החינוכי ביטויים מגוונים לעיסוק מקצועי בסוגיות אלו. רובם מתקיימים בבימות מקצועיות-אקדמיות (בעיקר בשיח כתוב, בספרים ובמאמרים) וחלקם במרחבים מקצועיים בשטח (על פי רוב במסגרות שהיבטים של שונות וריבוי תרבותי בולטים בהן). בשני המקרים מטרתו של שיח זה היא לחולל שינוי. נדמה כי בשנים האחרונות מגמה זו מתעצמת. מעגלים מקצועיים הולכים ומתרחבים נחשפים לשיח העוסק בעדתיות, בפערים ובאי-שוויון, ואף נוטלים חלק בעשייה חינוכית רלוונטית, במידות שונות ובאופנים שונים. עם זאת, נדמה לי כי מדובר במיעוט הרגיש לנושאים אלה ומחויב אליהם, ולא בשיח המקובל בזרם החינוכי המרכזי. אם כן, המניע הראשוני לבחירת הנושא שספר זה עוסק בו הוא אישי, והוא נובע מחוויותיי האישיות כתלמיד וכמרצה ממוצא מזרחי. חוויות אלו כללו

תחילה תחושת שונות ונחיתות ומרכיבי הסתרה ובושה. המודעות להיבט זה בזהותי ולהשלכותיו האפשריות הופיעה אצלי בשלב מאוחר יחסית, אך פתחה פתח לבחינה מחדש של זהותי ושל הסביבה שגדלתי בה. מאוחר יותר (בין היתר בעקבות עשייתי האקדמית במחקר ובהוראה) נחשפתי לסיפורים רבים של סטודנטים או של מכריהם, שמהם הסקתי שאיני לבד. הבנתי שהחוויה האישית שלי אינה ייחודית. היא משותפת לרבים שחולקים רקע עדתי דומה. הבנתי גם שיש סיפורים וסביבות חברתיות שונים מאלה המוכרים לי ובהם חלים כללים אחרים. עבורי, המחקר המוצג בספר זה מספק הזדמנות להעמיק בהבנת ההשלכות של הנושא המזרחי-העדתי על התפיסה העצמית, על החוויה האישית, על היחסים הבין-אישיים, על תהליכי חינוך וחברות ועל דמותה של החברה הישראלית.

ישראל היא מדינה מגוונת מבחינה עדתית-אתנית. גיוון זה מתבטא גם בקרב מורים ותלמידים, והוא משפיע על תהליכי למידה, חברות וחינוך. השונות העדתית מתורגמת פעמים רבות להיררכיה, שבמסגרתה רקע תרבותי מסוים זוכה לעדיפות. המצויים בתחתית המדרג עשויים לחוות השתקה ומחיקה של חלקי זהות. למצב זה יש השלכות שליליות על הערך העצמי, על איכות היחסים החברתיים ועל הניעות (מוביליות) החברתית. אומנם קיימת כתיבה ענפה יחסית על אודות עדתיות ומזרחיות, בין השאר מנקודת מבט חברתית (ראו למשל: אבוטבול, גרינברג ומוצאפי-האלר, 2005; חבר, שנהב ומוצאפי-האלר, 2002; יונה, נעמן ומחלב, 2007), אולם הכתיבה החינוכית על נושאים אלה עודנה דלה, ולא כל שכן הכתיבה החינוכית-המחקרית. בנוסף לכך, רוב הכתיבה הרלוונטית עוסקת (אולי בצדק) בחוויית התלמידים, ואילו חוויית המחנכים אינה נבחנת.

ספר זה מבקש להיכנס לחללים מחקריים אלו ולתרום לשיח החינוכי על אודות עדתיות. הוא מבקש לתאר חוויות של סטודנטים להוראה ושל מורים בכל הנוגע להיבט העדתי בזהותם. הוא מבקש להתעמק בתפיסות הסובייקטיביות הנוגעות לזהות העדתית, כולל היבטיה האינטימיים והסמויים. לצד זה, הוא מבקש לזהות דפוסי יחסים רלוונטיים, אפשרויות וסכנות. לבסוף, הוא מבקש להציג מנעד של חלופות בכל הנוגע להתמודדות עם שונות תרבותית, עם תכנים עדתיים מגוונים ועם פערים ומתחים רלוונטיים. חלופות אלה ינבעו מהשטח, כלומר ינוסחו מתוך דברי המשתתפים: מורות, מורים ופרחי הוראה. הן צפויות להאיר אזורים עיוורון או מרחבים מושתקים בתהליכי ההכשרה ובפרקטיקה החינוכית.

הספר נחלק לשלושה שערים. בשער הראשון תיערך היכרות ראשונית עם טיעונים ונתונים הקשורים לשיח המזרחי בכלל ולהקשריו החינוכיים בפרט. למעשה מדובר בפרקי מבוא שמציגים ידע קיים, המאורגן מחדש וכולל קישורים

מגוונים להמשגות ולתאוריות רלוונטיות. לכן השער הראשון מתמקד בעבר. לעומתו, השער השני מתמקד בהווה, ושבעת הפרקים הנכללים בו מציעים תיאור וניתוח של ראיונות שערכתי עם אנשי חינוך ופרחי הוראה מזרחים. לבסוף, השער השלישי מציע קווי מתאר ראשוניים לחלופה מזרחית לחינוך, או כפי שאני מכנה זאת - "חינוך מזרחי". זהו חינוך רגיש חברתית-תרבותית, שמתאים לרוח התקופה ועשוי להיות בעל ערך למערכת החינוך כולה ולתלמידים שמגיעים מרקעים חברתיים-תרבותיים מגוונים. במידה מסוימת מדובר בחזון או בהצעה ראשונית, המכוונים לעתיד.

כולי תקווה כי ספר זה יתרום לפיתוח מודעות ביחס להשפעה הפוטנציאלית של עדתיות (אתניות) בכלל ושל מזרחיות בפרט על תהליכי חינוך, למידה והשכלה. השפעה זו עשויה לדכא התפתחות או לחלופין לקדמה. מודעות לנושא עשויה למזער את הסיכון שעדתיות ומזרחיות ישמשו בפועל כגורמים מעכבים ולהגדיל ככל האפשר את הסיכוי שיהוו מנוע להצלחה לאנשי חינוך ולתלמידים בישראל, ללא קשר לשיוכם העדתי. כמו כן אני מקווה שהעיסוק המפורש והגלוי בסוגיות של עדתיות ומזרחיות (כולל בהקשריהן הטעונים הקשורים לפערים ולאפליה בחינוך ובכלל) יקדם שוויון חברתי ועימו חיבור בין קבוצות יריבות. לבסוף, אנסה להראות בספר זה כי בניגוד לתפיסה המקובלת, השיח על אודות מזרחיות עשוי למלא תפקיד מרכזי בתהליכי איחוי ופיוס בחברה הישראלית.